

נעמה כרמי חוק השבות: זכויות הגירה וגבולותיהן
תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2003, 204 עמודים.

יפעת וייס*

ספרה של נעמה כרמי מציע דיון שיטתי בחוק השבות באמצעות הכלים הפוליטיים והמתודולוגיים של התורה הפוליטית הליברלית. הספר מעמיד במרכז הדיון את המתח בין שני מושגי מפתח: אזרחות והגירה. הספר הוא בגדר ניסיון לתווך בין הסתירה העקרונית, שעל-פיה מדינות ליברליות נוהגות שוויון ביחס לאזרחיהן, אך אינן נדרשות לתת דיין-וחשבון לגבי הבחנים (קריטריונים) ההופכים את האזרחות נגישה לבני-אדם מסוימים בעודה חסומה בפני אחרים. שלושת פרקיו הראשונים של הספר מתרכזים בבחינה מדוקדקת של טיעונים ראויים ובלתי-ראויים להכלה ולהדרה של מהגרים לאורן של תאוריות פילוסופיות פוליטיות ליברליות, וניסוחם הוא עקרוני ומופשט. הפרק הרביעי, שאותו אבחן בהרחבה בהמשך, בוחן את היחס בין זכות השבות היהודית לזכות השיבה הפלסטינית, ונבדל משלושת קודמיו בהיותי מעשי. התוצר הסופי הוא שלושה שירי אהבה לעקרונות ליברליים (בהסתייגויות קלות) ושירת ייאוש אחת.

בפרק הראשון מנסה המחברת לבחון באילו תנאים אפשר ליישב את קיומו של חוק השבות עם מוסר פוליטי ליברלי. החוק הוא בעייתי (ובכך היא עוסקת בהרחבה) הן משום שהוא מהווה איום על הכבוד העצמי של האזרחים הלא-יהודים, והן משום שאינו פועל לטובת כל האזרחים. על מנת להתגבר על מכשלה זו, מבחינה כרמי (מתוך הסתמכות על טענותיו של חיים גנו) בין צדק לשוויון, ובוחנת אם אפשר לבסס את הצדקתו של חוק השבות, אף-על-פי שאינו נוהג שוויון ביחס לאזרחיה הערביים של ישראל. הפרק הראשון מנסח את הצדקתו של חוק השבות כמכשיר להעדפה מתקנת של מיעוט נרדף – המיעוט היהודי. על מנת לעקוף או להתגבר על המכשלה (שהעדפה מתקנת נועדה בדרך כלל להגן על המיעוט, ואילו חוק השבות הוא למעשה העדפה מתקנת לטובת הרוב היהודי), מדגישה המחברת את שלב כינון המדינה. בשלב זה, שלב ההקמה, שבו נעשית העדפה מתקנת לטובת היהודי שלא זכה ליהנות מהגדרה עצמית, החריגה מן הדרישה לחוקי הגירה אוניברסליים בלתי מפלים היא מוצדקת, לטענתה.

אלא ששלב ההקמה זוכה אצל המחברת להגדרה רחבה מאוד: "כל עוד לא הושג הסכם מדיני יציב, ועד שלא יוגדרו גבולות המדינה באופן סופי, קיומו של רוב יהודי הוא שביר ואיננו ברי-קיימא. שלב ההקמה לא הסתיים גם כל עוד נשמעות תביעות למימוש זכות השיבה – מה שיסכן בבירור את קיומה של ישראל כמדינה המממשת את זכות ההגדרה העצמית ליהודים – וכל עוד אין זה ברור כי זכותה זו של ישראל תוכר הלכה למעשה על-ידי שכנותיה והעולם הערבי בכלל" (ע' 53). אם שלב הקמתה של מדינת ישראל, אשר לדברי המחברת הוא התנאי ההכרחי לעריכת תיקון ליברלי בחוקי ההגירה הישראליים, יבוא אל קצו רק עם כינונם של גבולות קבע והסכמי שלום בין ישראל לשכנותיה, כיצד יהיה אפשר ליישב את הסתירה המוסרית במקרה (היפותטי, כמובן) שבו ישראל תהיה זו שתעמיד מכשולים להסכמי השלום ותנסה להימנע בכל מחיר מגבולות קבע?

* אוניברסיטת חיפה

הפרק השני, הקצר מבין פרקי הספר, בוחן את ההצדקה להעדפת בני הלאום על פני זרים, תוך כדי דיון בכתיבתם של הוגים ליברליים כגון יעל תמיר, מייקל וולצר וג'ון רולס. פרק זה מסתייג מן הניסיון להצדיק את הגבלת עקרון החברות על בסיס לאומי בשם הסולידריות, והמחברת דוחה את יצירת ההקבלה בין מדינה למשפחה. מול הטיעון הסולידרי, המחברת בוחנת את הטיעון ההסכמי ואת הטיעון הקהילתי כחלופות לביסוס מערכת הדדית של חובות וזכויות, ומערערת על הסמיכות המקובלת בין לאומיות לסולידריות. רוב המדינות המודרניות, אומרת המחברת, "בחרו... לאמץ הגדרה עצמית לאומית כעקרון ההצדקה שלהן, גם כאשר חבריהן אינם מכוננים למעשה אומה" (ע' 62). בהקשר זה כרמי נוקטת בעמדה ספקנית וחשדנית, כשהיא עומדת על כך שערכים לאומיים אינם בהכרח הסיבה להבחנה בין חברים ללא-חברים, אלא משמשים רציונליזציה שלה. מערכת טיעוניה בפרק זה היא עקרונית, בלי התייחסות מובהקת למקרה הישראלי.

בפרק השלישי מתגלות סתירות עמוקות ברצון ליישב את מה שאי אפשר ליישבו: פרויקט המדינה האתנו-לאומית ליברלית. הפרק משרטט בחנים אפשריים למדיניות הגירה ליברלית. המחברת משתמשת לשם כך בהבחנה בין מהגרים לבין מיעוט לאומי, כפי שהיא מופיעה בכתביו של החוקר הקנדי וויל קימליקה. אלא שמתוך היצמדות לטיעונים עקרוניים תאורטיים, כרמי אינה משלימה את מלאכת התרגום של ההבחנות שקימליקה מציע להקשר המסוים באזורנו. היא מפרטת את טיעוני הנזק שמביאה ההגירה (טיעון הסדר הציבורי, הטיעון הכלכלי והטיעון התרבותי) ופוסלת אותם מתוך השקפה ליברלית, אך למעשה אפשר לתרגם אותם למסגרת הדיון במהגרים במסגרת חוק השבות.

מספרם של המהגרים בשנות התשעים הראשונות היה יכול לעורר דיונים מסוג זה, אלמלא נתפסה הגירה זו בדיון הישראלי כמהלך דמוגרפי מחושב במסגרת קונפליקט לאומי. טיעונים דמוגרפיים, תרבותיים וכלכליים נגד אותה הגירה לא התגבשו ולא יכלו להתגבש לכלל שיח ציבורי, משום ש"הדמוקרטיה המתגוננת" הישראלית ביססה קו הגנה שלא עסק בחזית הפנים הישראלית לנוכח סכנותיה של מורשת פוליטית סמכותנית ואנטי-דמוקרטית של המהגרים, או לחלופין לנוכח תרבותם הרוסית או חריצותם ועמלנותם, שיכלו לפגוע במרקם החברתי הקיים בישראל ובאינטרסים של השכבות הנמוכות, אלא התבסס על האיום הדמוגרפי החיצוני, כלומר, הפלסטינים אזרחי מדינת ישראל ותושבי השטחים. השטשוש בין ה"עולים" (המהגרים) לבין הפלסטינים (המיעוט הלאומי) מסווה את העובדה שכל טיעוני הנזק ביחס לראשונים בטלים בשישים בשל הפחד מנזקם של האחרונים.

עובדה זו מתחווה בפרק האחרון והבעייתי ביותר – "הגירה, שבות ושיבה", שבו נבחן היחס בין חוק השבות היהודי לזכות השיבה הפלסטינית. דומני שלדיון ההיסטורי יש יותר מה להציע בהקשר זה מאשר לדיון התאורטי-מוסרי, ההולך ומסתבך. מבחינה היסטורית, כפי שהראה לאחרונה ההיסטוריון אלעזר ברקן, כמעט אין תקדימים לשיבה במאה העשרים. הסיבות לכך הן רבות, ונוגעות בין השאר לנסיבות המלחמה הקרה והמאבק הבין-גושי במחצית השנייה של המאה העשרים, כמו גם לאכזבה כללית מהסכמי הגנת המיעוטים בין מלחמות העולם. לאחר מלחמת העולם השנייה נוצרה הסכמה בינלאומית גורפת, שנשתה להאחדה אתנית מבוקרת כבסיס חזק יותר ליציבות שלטונית ואפילו כבסיס לדמוקרטיה, ולא ליצירת מדינות-לאום רב-לאומיות המעוגנות בהסכמי הגנת מיעוטים נטולי שיניים. הבנות אלה בוודאי אינן חשודות בליברליזם, אך הן זכו בתמיכה גורפת של דמוקרטיות ליברליות מערביות כאנגליה וכארצות-הברית. דיון היסטורי מסוג זה, כלומר, התבוננות

בשאלת "זכות השיבה" הפלסטינית באמצעות בחינת מקרים מקבילים, הייתה חוסכת מן המחברת טיעונים תמוהים, כגון התפלמסות בשאלה אם הפלסטינים אכן זכאים למעמד של "פליט" לנוכח האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות של ועדת האו"ם לזכויות אדם (ע' 117–118), או השיבה לדיון התמוה של אחריות הפלסטינים למצבם בשל סירובם להצעת החלוקה (ע' 113). דיון היסטורי היה חוסך מן המחברת התנגחות בטיעוניהם של אדוארד סעיד ועזמי בשארה ותקיפת עמדותיהם הפוסט-קולוניאליות, שהרי קודם לכן נמנעה בתבונה רבה מפריסת טיעוני זכות מופרכים שהציגו (ועדיין מציגים) יהודים-ישראלים, אשר להבדיל מבשארה או סעיד אינם מייצגים את עמדתם האישית בלבד, אלא משמשים כנציגים רשמיים של מדינת ישראל ומוסדותיה.

תרומה מיוחדת עולה מאזכור האפשרות של הכרה עקרונית בזכות השיבה והתנייתה בויתור על מימושה (ע' 114–116). דומני שמרכיב זה עתיד לאכלס את הדיונים הפוליטיים בשנים הבאות, ונכון עשתה כרמי שבחרה לדון בו בהרחבה, גם אם אינה מצדדת במימושו. ספרה של כרמי הוא תרגיל מחשבתי מתוחכם ואלגנטי. ספק אם הוא יכול לעמוד במשימה הבלתי-אפשרית שהעמידה הכותבת לעצמה, כמי שמעידה על עצמה כי היא נמנית עם אלה "שעודם רואים בליברליזם תורה ראויה של מוסר פוליטי" (ע' 20). אתגור-לאומיות ליברלית – זוהי משימתו של הספר, למיטב הבנתי, ומשימה זו נראית לי סבוכה אף יותר מקודמתה – "מדינה יהודית ודמוקרטית", שהייתה ונותרה מורכבת כשלעצמה, שלא לומר בלתי אפשרית.